

کارکرد معنایی رنگ در مثنوی‌های عطار در انطباق با نگاره‌های غنایی هفت‌گنبد

بهرام گور

چکیده

شاعران و هنرمندان در دوره‌های مختلف برای القای معانی و مفاهیم موردنظر خود از عنصر رنگ استفاده کرده‌اند. عنصر رنگ یکی از نکات کلیدی و پرکاربرد در مثنوی‌های عطار است. او هنرمندانه و اغلب با استفاده از عناصر بلاغی از قدرت تداعی معنایی رنگ‌ها بهره‌گرفته است. این پژوهش نشان می‌دهد که عطار از عنصر رنگ چگونه استفاده کرده است و کدام معانی و مفاهیم را به کمک رنگ‌ها بیان نموده و نمایش داده است. ابزار گردآوری اطلاعات فیش و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی است. دست‌یابی به نقش رنگ‌ها در بیان معانی و مفاهیم ذهنی و همچنین کاربرد رنگ‌های انتزاعی برای بیان بعضی از مفاهیم مهم عرفانی مورد نظر شاعر، از جمله دستاوردهای این پژوهش است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که در مثنوی‌های عطار، بسامد دو رنگ سیاه و سفید بیشتر از رنگ‌های دیگر و رنگ‌های انتزاعی دارای کمترین بسامد است. مطلوب‌ترین رنگ‌ها در نظام فکری عطار، رنگ‌های انتزاعی هستند و مفاهیمی بسیار گسترده‌تر از رنگ‌های معمولی دارند و اغلب برساخته ذهن خود شاعرند. گاهی رنگ‌ها در بافت معنایی غنایی و عاشقانه، برای بیان زیبایی ظاهری در راستای تبیین آموزه‌های عرفانی، کارکرد معنایی و بلاغی یافته‌اند. در منظومه غنایی بهرام گور نیز رنگ‌ها ابزاری مفید برای انتقال مفاهیم مورد نظر نگارگر است.

اهداف پژوهش:

۱. نشان‌دادن نقش رنگ‌ها در پردازش معانی و مفاهیم موردنظر عطار و منظومه هفت‌گنبد بهرام گور.
۲. فراهم کردن زمینه برای فهم‌بخشی از ادبیات غنایی و عرفانی.

سؤالات پژوهش:

۱. عطار چه معانی و مفاهیمی را به کمک رنگ‌ها بیان کرده است و در نظام فکری عطار، مطلوب‌ترین رنگ برای بیان مفاهیم عرفانی کدام رنگ است؟
  ۲. عنصر رنگ چه جایگاهی در اندیشه عطار و منظومه هفت‌گنبد بهرام گور داشته است؟
- کلیدواژه‌ها:** مثنوی‌های عطار، رنگ، مفاهیم انتزاعی، مفاهیم غیرانتزاعی.

مقدمه

رنگ‌ها همواره علاقه و توجه بینندگان را به‌خود جلب کرده و تحت تأثیر رنگ‌های محیط اطراف خود قرار دارند و عکس‌العمل نشان می‌دهند. اما شاعران، نویسندگان و دیگر هنرمندان به‌گونه‌ای متفاوت از رنگ تأثیر پذیرفته و از آن سود می‌جستند؛ چراکه رنگ را در راستای دستیابی به اهداف خود، از مؤثرترین و کارآمدترین ابزارهای انتقال پیام تلقی می‌کردند. بنابراین به‌تناسب محیط جغرافیایی، باورها و اعتقادات مذهبی و اجتماعی و وضعیت روحی-روانی خود، برای عمق‌بخشیدن به معنای موردنظر و عینی و محسوس کردن تصاویر شاعرانه از عنصر رنگ مددگرفته‌اند. برای این اساس، تحلیل رنگ در یک اثر ادبی و هنری به شناخت آن اثر و آفریننده‌اش کمک شایانی می‌کند.

در قرن ششم و با ظهور سنایی، مفاهیم و مضامین مربوط به عرفان و تصوف به‌صورت چشمگیری وارد حوزه شعر فارسی شد و عنصر رنگ که قبل از او در بیان توصیف امور محسوس و مادی به‌کار می‌رفت، برای مجسم ساختن امور معقول، معنوی و انتزاعی به‌کار گرفته شد. شاعران عارف مسلک و صوفی مشرب برای بیان معانی، مقاصد و اندیشه‌های خود، با شیوه‌ای هنرمندانه و شاعرانه، عنصر رنگ و مفاهیم برخاسته از آن را به‌کار گرفتند. فریدالدین عطار نیشابوری، شاعر صوفی و عارف مسلک قرن ششم (و اوایل قرن هفتم) از معانی و مفاهیمی که رنگ‌ها القا می‌کنند برای بیان معانی و ایده‌های موردنظر خود به‌شیوه‌های گوناگون بهره گرفته‌است و عنصر رنگ از نکات کلیدی و پرکاربرد آثار شعری او از جمله مثنوی‌های وی است. این پژوهش علاوه بر دستیابی به شگرد عطار در کاربرد رنگ‌ها، نقش و کارکرد آن‌ها را در بیان مفاهیم و معانی مورد نظر او تبیین می‌کند. منظومه غنایی هفت‌گنبد بهرام‌گور از آثار شاعر بزرگ نظامی گنجوی است که در قرن نهم هجری نسخه‌نویسی شده و نگاره‌هایی برای آن ترسیم شده است. بررسی عنصر رنگ و معانی آن در این نگاره‌های می‌تواند روشنگر اهمیت عنصر رنگ نزد هنرمندان این دوره باشد.

در زمینه «تحلیل رنگ در مثنوی‌های عطار» غیر از اشاراتی اندک و پراکنده در بعضی از مقالات، کتب و یا مقالاتی مستقل نوشته نشده است. لذا انجام چنین پژوهشی ضروری است. از اندک تحقیقات مرتبط با موضوع که پیشینه این تحقیق محسوب می‌شوند، می‌توان به مقاله «جلوه‌های نمادین رنگ در ادب عرفانی» از لیلا امینی لاری (۱۳۹۲) و مقاله «تحلیل کارکرد محتوایی- بلاغی رنگ‌ها در غزل عطار» اثر فاطمه کلاهیچیان و فاطمه نظری‌فر (۱۳۹۵) و همچنین پایان‌نامه «نمادپردازی در مثنوی‌های عطار» از صغری رحمتی‌نژاد (۱۳۹۱) اشاره کرد.

پژوهش حاضر بر آن است تا به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به بررسی عنصر رنگ نزد شاعران و هنرمندان ایرانی با محوریت آثار عطار و نظامی بپردازد. این جستار می‌تواند نکات مهمی را در خصوص اهمیت کاربرد رنگ و معانی آن روشن سازد.

نتیجه گیری

عطار در مثنوی‌های خود ۱۳۲۰ بار رنگ‌های سیاه، سفید، سرخ، سبز، زرد، کبود (و دیگر مصادیق رنگ آبی) و واژه‌های جانشین آن‌ها، ۱۶ بار «رنگ‌های انتزاعی» و ۸۰ بار، خودِ واژه «رنگ» را به کار برده است. بیشترین بسامد کاربرد رنگ، به رنگ‌های سیاه و سفید و کم‌ترین آن به «رنگ‌های انتزاعی» اختصاص دارد.

او از همه این رنگ‌ها برای بیان مفاهیم انتزاعی و مفاهیم غیرانتزاعی سود جسته است. از جمله مفاهیم انتزاعی که با استفاده از رنگ سیاه بیان شده است می‌توان به حقارت و بی‌ارزشی، هجران، کینه، مصائب و دشواری‌ها، نادانی و بی‌خردی، عقل و حشمت و خودبینی، فقر، بخل و امساک، ارزشمندی و فنا، بی‌بصیرتی، گمراهی و کج‌اندیشی، و ابهام و رازناکی دنیا و آخرت اشاره کرد. زشتی چهره، نابینایی، انبوهی، زیبایی ظاهری (چشم، زلف، خط و خال و ابرو) از جمله مفاهیم غیر انتزاعی هستند که به کمک رنگ سیاه بیان شده‌اند.

تزکیه و پاکی، امید، عشق، تقوا و پرهیزگاری، وصال، آرامش خاطر و خوشبختی، هدایت، بخشش و عفو پروردگار، جانِ علوی، نقص در معرفت، نیکوکاری و بی‌گناهی از مفاهیم انتزاعی هستند که به کمک رنگ سفید بیان شده‌اند. رنگ سفید مفاهیم غیرانتزاعی را مانند زیبایی تن و اندام، اشک، پیری، رنگ صبح، روز، مهتاب و ستاره و... بیان می‌کند. رنگ سفید، بیشتر برای بیان مفاهیم غیرانتزاعی مورد استفاده قرار گرفته است. از جمله مفاهیم انتزاعی رنگ سرخ می‌توان به عشق و عاشقی، شهادت و افتخار و سربلندی، مستی، تقدس، اسرار دل، و سوختن و فنا (در بُعد عرفانی) اشاره کرد. زیبایی چهره، لب، گل‌ها، زخم، جنگ و خونریزی از معانی و مفاهیم غیرانتزاعی رنگ سرخ هستند. این رنگ بیشتر معانی و مفاهیم انتزاعی را بیان می‌کند. کامکاری، رونق و خرمی، ایمان و یقین در ایمان، ایمنی و آسایش و نشاط سلوک، رنگ جامه فرشتگان و اهل بهشت از جمله مفاهیم انتزاعی هستند که با رنگ سبز بیان شده‌اند؛ از مفاهیم غیرانتزاعی رنگ سبز می‌توان به زیبایی بهار، طبیعت، جوانی، و رنگ آسمان اشاره کرد. رنگ سبز بیشتر مفاهیم غیرانتزاعی را منعکس می‌کند.

از جمله معانی و مفاهیم انتزاعی رنگ زرد می‌توان به اندوه فراق و اشتیاق، غلبه عشق، ترس، بیماری و شرمساری، مرگ پیش از مرگ، رنگ روی عاشقان و عارفان و اهل دل، و شرم و حیا در بیان راز اشاره کرد. زیبایی و پژمردگی، رنگ غروب و رنگ اجرام آسمانی از جمله معانی و مفاهیم غیرانتزاعی رنگ زرد هستند. رنگ زرد بیشتر مفاهیم انتزاعی را منعکس می‌کند. نفرت از دنیا، نقص و زشتی، بی‌ارزشی، بخل، سوگ و ماتم، پیروزی و... از معانی و مفاهیم انتزاعی رنگ آبی و دیگر مصادیق آن است؛ از مفاهیم غیر انتزاعی این رنگ می‌توان به بیان رنگ آسمان، دریا، رنگ خرقه صوفیان و بیان ضعف و گرسنگی اشاره کرد. عطار بارها با خودِ واژه «رنگ»، معانی و مفاهیم موردنظر خود را ارائه کرده است؛ از معانی و مفاهیم انتزاعی واژه رنگ می‌توان به عیب‌وعار، همدلی و صمیمیت، حيله‌وفریب، ترفند و روش و از مفاهیم غیرانتزاعی آن می‌توان به شباهت، زیبایی، نوع و انواع و شکل ظاهری، اشاره کرد.

نکته مهم در مثنوی‌های عطار، کاربرد نوعی رنگ است که برای تفکیک از رنگ‌های دیگر به نام رنگ‌های انتزاعی از آنها یاد شده است. هرچند بسامد این نوع رنگ اندک است اما جایگاه ویژه‌ای در بیان مفاهیم کلیدی عرفان و تصوف عطار دارد. این نوع رنگ مطلوب‌ترین رنگ‌ها در نظام فکری عطار هستند و معانی و مفاهیم مهم و کلیدی عرفان و

تصوف مانند بی‌رنگی و اخلاص، محو و فنا در توحید و ذات حق، ترک تعلقات، خاموشی و جاودانگی، تفرقه، وحدت عاشق و معشوق را منعکس می‌کنند، بسامد این رنگ در الهی‌نامه بیشتر از سه مثنوی دیگر است و این موضوع و همچنین سنجیت مفاهیم این رنگ با نام مثنوی الهی‌نامه، بیانگر آن است که عطار در الهی‌نامه بیشتر از سه مثنوی دیگر به دنبال معرفی رنگ و جوهره اصلی نحلّه فکری خود یعنی «توحید» است.

توصیفات غزلی و مفاهیم غنایی و عاشقانه یکی از دلایل حضور رنگ‌ها به ویژه دو رنگ سفید و سیاه در مثنوی‌های عطار است. در چنین فضایی رنگ‌ها برای بیان زیبایی، و زیبایی برای بیان مفهومی عرفانی و انتزاعی به کار گرفته شده است: رنگ < زیبایی > مفهوم عرفانی. در مثنوی‌های عطار، رنگ‌ها و واژه‌های جایگزین آن‌ها ۱۰۳۶ بار کارکرد تصویری و بیشتر در ساختمان سه عنصر بلاغی کنایه، تشبیه، استعاره نمود یافته‌اند. نقش کنایه بسیار پررنگ‌تر از عناصر بلاغی دیگر است و عطار بیشتر مفاهیم انتزاعی و عرفانی مورد نظر خود را به صورت کنایی مطرح کرده و این نشان تعمد و میل عطار به پوشیده گویی است. «درهم‌تنیدگی عناصر بلاغی» برای بیان مفاهیم، از شگردهای زبانی و تصویری عطار برای عمق بخشیدن به مفاهیم مورد نظر است که در این میان درهم‌تنیدگی تشبیه و کنایه بیشترین نمود را دارد. در مثنوی‌های عطار دایره رنگ‌ها محدود است و به همین دلیل بسامد واژه‌های جانشین رنگ بسیار بیشتر از اشاره مستقیم به رنگ‌هاست.

منابع

- اسماعیل‌پور، ابوالقاسم. (۱۳۷۷). اسطوره، بیان نمادین، تهران: سخن.
- انوری، حسن. (۱۳۸۳). فرهنگ کنایات سخن، ج ۱، تهران: سخن.
- آنه‌ماری، شیمیل؛ پرسایلا ساسک؛ میراحمدی، مریم. (۱۳۸۲). «ارزش‌های رنگ در هنر و ادبیات ایران»، نامه انجمن، شماره ۱۲، صص ۴۰-۵۸.
- آیزمن، لئاتریس. (۱۳۹۳). روانشناسی کاربردی رنگ‌ها، «پنتون» ترجمه روح‌الله زمزمه، تهران: بیهق کتاب.
- پورحسینی، مزده. (۱۳۸۴). معنای رنگ، تهران: هنر آبی.
- سیدترابی، سیدحسین. (۱۳۹۵). «کارکرد عرفانی نماد رنگ در مثنوی‌های عطار نیشابوری»، ادیان مذاهب و عرفان: عرفان اسلامی، شماره ۲۳۱، ۵۸-۲۵۲.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۹۰). بیان، چاپ نخست از ویراست چهارم، تهران: میترا.
- شوالیه، ژان؛ گریبان، آلن. (۱۳۸۸). فرهنگ نمادها، چاپ سودابه فضایی، ج ۳، چاپ دوم، تهران: جیحون.
- عطار، نیشابوری، فریدالدین محمدبن ابراهیم. (۱۳۹۷). اسرارنامه، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ هشتم، تهران، سخن.
- عطار، فریدالدین محمدبن ابراهیم نیشابوری، (۱۳۹۷)، الهی‌نامه، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ هشتم، تهران، سخن.
- عطار، فریدالدین محمدبن ابراهیم نیشابوری، (۱۳۹۷)، مصیبت‌نامه، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از محمدرضا شفیعی کدکنی چاپ هشتم، تهران: سخن.

عطاردنیشابوری، فریدالدین محمدبن ابراهیم. (۱۳۹۸). تذکره‌الاولیا، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ دوم، تهران: سخن.

عطاردنیشابوری، فریدالدین محمدبن ابراهیم نیشابوری، (۱۳۹۷). منطق‌الطیر، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ شانزدهم، تهران: سخن.

فلسفی، احمد. (۱۳۹۰). اسرار روانشناسی رنگ‌ها (و خواص درمانی آن‌ها)، تهران: فراروانشناسی.

کارکیا، فرزانه. (۱۳۷۵). رنگ، نوآوری، بهره‌وری، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران.

کاشفی، جلال‌الدین سلطان؛ صفاری احمدآباد، سمیه و شریف‌زاده، محمدرضا. (۱۳۹۳). «رمزگشایی معانی عرفانی رنگ در نگاره‌های از هفت‌گنبد (براساس آراء حکیمان اسلامی)». نگارینه هنر اسلامی، ش ۴، ۴۲-۵۵.

کوپر، مایمی. (۱۳۹۳). دانش و روانشناسی رنگ‌ها، مترجم امیرحسین مکی، تهران: آریاگهر.

لوشر، ماکس. (۱۳۹۷). روانشناسی رنگ‌ها، چاپ ویدا ابی‌زاده، چاپ بیست و نهم، تهران: دُرسا.

نیکویخت، ناصر؛ سیدعلی قاسم‌زاده. (۱۳۸۴). «زمینه‌نمادین رنگ در شعر معاصر (با تکیه و تأکید بر اشعار نیما، سپهری و موسوی گرمارودی)». نثرپژوهی ادب فارسی، شماره ۲۳، ۲۰۹-۲۳۸.

مهریار، فرزانه؛ نیازی، شهرزاد و رشیدی، مرتضی. (۱۴۰۰). «تحلیل چگونگی بازتاب مفاهیم رمزگونه داستان گنبد سیاه هفت پیکر در نگاره نسخه مصور خمسه نظامی مدرسه عالی شهید مطهری». فنون ادبی، (۳)، ۱۳، ۴۹-۶۴.

ویلز، پاولین. (۱۳۹۲). رنگ‌درمانی، ترجمهٔ مرجان فرجی، تهران: درسا.